

КАЛИНА ВИКТОРОВА

„И НА ПЕЧАТ ПОСТАВИХ...“, ЗА ДА ГОВОРЯ С ТЕБЕ

KALINA VIKTOROVA

“THUS I PUT IN PRINT...” SO I CAN SPEAK WITH YOU

(Abstract)

The paper revisits the question of the competition between Church Slavonic and Modern Bulgarian as literary languages, but looks deeper into the reasons for the establishment of Modern Bulgarian. The author makes the conclusion that the guiding principle in the works of the early Bulgarian authors was to write in a language that was comprehensible to the audience. Despite the established paradigms of the past and the sense of security given by the authority of Church Slavonic, and despite the internal resistance and hesitation that many writers felt, the spoken Modern Bulgarian language categorically made its way into the domain of the printed word. The contemporary times enabled the direct communication with the readers through the power of an innovation – the printed book, which required the use of the vernacular language so as to be comprehensible to the community. A new and previously unknown means of dialogue communication came into being – communication with the reader through the medium of the book written in the spoken “simple” language.

Until now, scholars have been disregarding the fundamental fact that the syntactic structure of the vernacular was profoundly different from the syntactic structure of the Church Slavonic language employed in the writings. The syntagmatic plane was irreversibly occupied by a distinct syntactic structure which did not tolerate and, consequently, displaced all forms inconsistent with analytism. A paradoxical observation leaps out at us – the coexistence of an *understandable lexis* with an *incomprehensible language*. In the process of formation of Literary Bulgarian the syntactic structure imposed its decisive fundamental function on the analytical Modern Bulgarian vernacular – an indisputable evidence for the language's unity.

Keywords: Modern Bulgarian, Church Slavonic, syntactic structure, vernacular language, literary language

Ръководно начало в дейността на първите български книжовници е да се пише на разбираем за хората език. Паисий заяви на всеуслишание „простим

болгаром просто и написах“ („История славеноболгарская“, 1762), а след него първопроходците възрожденци Софроний Врачански, Й. Кърчовски, К. Пейчинович и др. издигат този призив като програмна идея и декларират, че техните съчинения са написани или преведени на „простейший язык болгарский“.

Тяхната лично значима промяна е насочена към един нов и непрактикуван досега вид на диалогово общуване. Духовната и идейната същност на това общуване се предлага чрез един друг тип знаковост – това на печатното слово и на новобългарската книга. Много сложно е да се преценява и да се откроява различието в настъпилите релевантно значими промени както в социума, така и в езика, с който се общува в едно пространство, където устойчиво битуват физически и духовно парадигмите на миналото и сигурността на черковнославянския авторитет. Потребностите на съвременото се изправят пред възможностите, които то предоставя – директност на словесното общуване посредством силата на една новост – печатната книга, чието слово се налага и трябва да бъде говоримо, за да се разбира в общността. Текстовете на традицията се напускат и изоставят, защото времето изисква и предоставя директното общуване с читателя чрез книгата, писана на говоримия „прост“ език. Новобългарските книжовници носят смисъла на „трябва да се пише на говоримия разбираем език“, но също така и понасят тежестта на нещо още по-трудно, да се решава какво да бъде неговото представително устройство.

„Простият“ език е смесен по тип. Той се опира на диалектни особености, съчетани с голям брой черковнославянски думи и форми, като за всеки книжовник съотношението между тези два компонента е различно и разкрива стремежа за търсене на решение. Важно е да се подчертае, че през този период на „простия български език“ се гледа преди всичко като средство за национално обособяване и за превъзможване на влиянието у нас на чуждите езици – главно на гръцки. Ето защо във всички тогавашни съчинения се подчертава, че това е български (болгарски) или славеноболгарски (т.е. смесен) език. Въпросите за съотношението на народните думи и черковнославянизмите, за диалектната основа и за нормативното устройство на самия писмен език още не се поставят. Но *идеята в основата на книжовния език да легне говоримият народен език се развива и довежда* до появата на „Рибния буквар“, написан до голяма степен на говоримия език (подч. мое – К.В.)... Следователно през първия период от развоя на новобългарския книжовен език в българското езиково землище е налице биглосия, т.е. две основни писмено-книжовни езикови формации – черковнославянски език, който се ползва с престижа на висша формация, и „прост“ български език (Станков 2003: 17–19). Тук изобщо не поставям под съмнение необходимостта от организирани усилия за повдигане духа на пробуждащата се българска нация чрез единна книжовна формация. Начинът, по който се мисли и работи за тази родолюбива кауза, е публичността.

В изследванията досега дефинитивно и обобщено се представят аргументите за основата на българския книжовен език – говоримия народен език. Синтезират се мненията на редицата езиковеди, писали по тези проблеми от различни аспекти, но не намерих ясно изразено и формулирано основание за радикалната причина, че синтактичната структура на говоримия език, е коренно различна от тази на практикуваната писмена формация. Ето защо П. Берон интуитивно вярно създава своя „Рибен буквар“ през 1824 г., защото първата книга за българските деца просто не може да се напише по друг начин, за да се чете и разбира. Диглосията черковнославянски език и „прост“ български език е проблем за книжовниците и зависи от техните лични решения при избора на книжовните им прояви. Затова дълги години този проблем ще бъде обсъждан в техните писания, ще се правят опити да се съвмести несъвместимото – да се примиряват две различни синтактични структури – флективната и аналитичната. Погледът на всички е насочен в плана на парадигматиката, на видното, затова ще се спори за фонетичен облик и форми, за превес на едни диалектни особености над други, но в плана на синтагматиката необратимо стои друга синтактична структура, която избутва и не търпи форми, несвойствени на аналитизма.

Тезата за разбираемост на говоримия език е безспорна, както и посочването на едни или други структурни промени, но липсва осмислянето на установения аналитичен строеж, който предполага и обуславя създаването на книжовна формация на новобългарския език – възприемана и обяснявана досега като идейни възгледи, като „идея в основата на книжовния език да легне говоримият народен език“. И това донякъде е така, защото усетът на поколението книжовници, създатели на новобългарския книжовен език, е „идеен“. Езикова им практика все по-ясно показва невъзможността книжовният език да се изгради с компромисни решения (монодиалектна или полидиалектна основа или черковнославянска формация, или съвместяването им по-някакъв начин). Унификационните процеси са резултат от синтактичната структура на говоримия език, но те се отразяват по-бавно и непоследователно, защото функцията на арбитър в колебанието при повечето книжовници е синтетизмът на черковнославянския, чрез който те осъществяват връзката със старобългарския език. Във всички изследвания се посочва неговата роля като източник за обогатяване и усъвършенстване на книжовния език особено в лексикално отношение, т.е. черковнославянската лексика е разбираема, близка. От друга страна стои фактът, че колкото и разбираем, и използван да е той в практиката на образованите българи и книжовници от онова време, той е „твърде отдалечен от говоримата народна реч“, в която отдавна са настъпили съществени промени на аналитичната структура: разпадането на склонението, употребата на членни форми и клитики, загубата на инфинитива и активно функциониране на *да*-конструкцията в цялата глаголна система, преизказните форми. Откроява се едно парадоксално наблюдение *разбираема лексика, неразбираем език*, което

и в настоящето може да се забележи в нашите църкви, когато има богослужение на черковнославянски. Запитани какво разбират, хората поясняват, че много от думите по значение са им ясни, но не схващат смисъла. А смисълът в езика се гради от синтактичната структура.

Затова Беровият „Рибен буквар“ е „най-простонародната измежду напечатаните до 1824 год. български книги и най-разпространената за българското обучение до средата XIX в.“ (Балан 1956: 245). Тя е такава, защото е написана на жива, говорима народна реч, чиято синтактична структура е структурата на новобългарския език. Аргументите за диалектните особености на неговия език и че в него се среща черковнославянско влияние (има думи с такива фонетични облици), както и фактът, че Букварът е напечатан с графиката на черковнославянската азбука не са съществени. Съществена е Беровата *прозорливост и разумно решение – до равнището на книжовен език да се издигне народният език в онази форма, която отразява характерните черти в езика на широка зона от българската езикова територия* (История 1989: 97). Жалко, че това изречение се губи в цялостния текст на статията за П. Берон в „История на новобългарския книжовен език“ и може да се зададе въпросът: Защо „на широка зона“, кои други зони остават? Просто това са характерните черти в езика на българската езикова територия, това са характерните черти на неговия нов синтактичен строеж, който скрепява и предава еднозначно смисъла, а различните фонетични облици на членните форми, глаголните окончания, местоименни форми и т.н., ще се обсъждат и унифицират, докато получат статута на книжовни норми.

Говорните особености, които се наблюдават в езика на книжовниците от първата половина на XIX в., диалектното разнообразие или книжовно-езиковата пъстрота показват само липсата на установеност на една или друга книжовна норма, но това не засяга съществено синтактичната структура. Вече бе посочено, че синтаксисът като едно от равнищата на езиковата система се отличава с най-голяма стабилност спрямо другите равнища – фонетично, морфологично, лексикално. Данни за развойните процеси в българската синтактична структура, отнасящи се до промените, свързани с преминаването към аналитизъм се наблюдават в края на старобългарския период, а установяването им се отнася устойчиво през среднобългарския и самото начало на новобългарския период. *Наблюдава се разминаване между идейните схващания на българските книжовници от началото на XIX в. и синтактичното градиво на употребявания от тях писмен език.* Това е и една от основните причини книжовноезиковите процеси естествено да навлизат в нов етап, който изисква не идейно, а *практическо изграждане на книжовния език.* Неофит Рилски точно определя преобладаващата роля на говоримата реч в създаващия се книжовен език, съчетавайки я с книжовната традиция (Георгиева 1996: 19). Един възглед, който носи повече пожелателна теоретичност, отколкото възможност за реално осъществяване. Въпреки това книжовниците от този период (40-те години

на XIX в.) изпитват непреодолими трудности, раздвоени между говорното многообразие и *неосъзнатото императивно изискване на установилата се синтактична структура на новобългарския език*.

Книжовноезиковата пѣстрота при установяването на морфологичните и фонетичните книжовни норми обикновено се определя като книжно-народна за характеристиката на този период, в който първостепенно значение придобива явлението *говорна вариативност* на езиковите форми и лексикалните единици. Тази вариативност показва говорни характеристики от различен произход – западен или източен като най-общо класифициране, и присъства в произведенията на всички книжовници, т.е. вариативността е характерна преди всичко за езика на всеки книжовник, а след това и за книжовния език (Жерев 1985: 5–71). Извън редица конкретни причини, които могат да се посочат и които се посочват при изследването на езика на един или друг автор от първата половина на XIX в. основната е тази, че при формирането на българския книжовен език синтактичната структура *налага* своята решаваща фундаментална функция на говоримия аналитичен новобългарски език.

Синтактичната структура е основата, върху която се изгражда езикът; синтаксисът на говоримата реч изтласква черковнославянския език или традиционно книжовния и говорна вариативност ще се наблюдава, докато дадена говорна характеристика се приеме и кодифицира като нормативна.

Затова влиянието на традицията и стремежите към архаизиране на писмения език не засягат синтактичните структури. Има се предвид настъпилата известна промяна в схващанията на изявените и водещи автори от втората четвърт на XIX. Те се отказват (някои по-колебливо) от възприетия принцип за народната основа на българския книжовен език и се връщат отново към добре познатия образец на черковнославянската традиция. Разминаването между идейни възгледи и практическа книжовна изява е много характерна не само за началото на XIX, но и за неговата втора четвърт. Не само книжовниците от черковнославянската школа – Константин Огнянович, Христаки Павлович, Константин Фотинов и П. Пиперов, но именно най-изтъкнатите представители на славянобългарското направление като Неофит Рилски, Райно Попович и Неофит Бозвели в книжовната си дейност се съобразяват с нормите на черковнославянския език, схващани от тях като продължение на старобългарската традиция. Това разбиране се формира в процеса на изграждащата се нова възрожденска българска общност като колективен опит, който макар и от различната гледна точка на дейците книжовници носи категоричността на традицията. Традицията има безспорен авторитет по отношение на техните решения и реални езикови изяви, въпреки че все по-засилено се откроява оформящата се концепция, че *разбирането се осъществява в средата на езика като говорима реч*.

Възрожденският смисъл на разбирането е неотделим от процеса на общуването като размяна на въпроси и отговори: зададеното в самото начало

страстно Паисиево **ви** и **ти** – *Вънемлите ви, читатели и слушатели, роде български... Ти, българине...* или откровеното разкриване на Беровия **аз** в *Това дело възприех аз...* Макар и не така директно формулирано становище, каквото е Беровото, но у всеки книжовник от първата половина на XIX в. може да се забележи усещането, че силно се надценява значението на традицията. Прозира колебанието, че традицията упражнява принуда върху общуването чрез книжнината, че между *изреченото и написаното от тях слово има значително различие*. У всеки книжовник като автор се открива неформулираната съпротива, че *традицията упражнява принуда върху дейността им, ограничавайки пространството за автономни решения*.

Конкретният анализ на книжовноезиковата пъстрота не показва само липса на установени книжовни норми. Ст. Жерев основателно извежда като характеристика за този период явлението **г о в о р н а в а р и а н т н о с т**, която освен книжно-народно за този период придобива първостепенно значение. „Тази вариантност на първо място се изпълва с говорни характеристики от различен произход – западен или източен (най-общо казано), напр. *могат* и *можат*, *мислят* и *мислат*, *човеко* и *човекат*, *човекът*, *човекот*, *хлеб* и *хляб*, *аз*, *яс* и *я*, *бързо* и *бръзо*, *българин* и *блъгарин*, *крак* и *нога*, *искам* и *сакам*, *чета* и *броя* и др. Говорната вариативност е налице във всички произведения и у всички книжовници; западни и източни говорни черти присъстват както в езика напр. на Хр. Павлович, така и у Р. Попович или Неофит Бозвели, т.е. вариантността е характерна преди всичко за всеки книжовник, а след това и за книжовния език от втората четвърт на XIX в.“ (Жерев 1985: 11). Идва времето, когато авторитетът на традицията може да бъде поставен под въпрос и книжовниците да заемат критична позиция спрямо нормативната сила на наследството.

Патосът на еманципацията получава своя реален израз при съзнателната намеса в книжовноезиковите процеси през третата четвърт на XIX в. (60-70-те години). Това са годините на целенасочени теоретически търсения и вземане на практически решения за осъществяване на основния проблем – въпроса за диалектната основа. В избора на решението все по-настойчиво се утвърждава концепцията, че книжовният език е представителен за целия български народ и следователно трябва да съдържа в себе си характерните черти на целокупния народен език. Това схващане се отнася преди всичко до мисленето за кодифицирането на морфологичните норми, *без да се осъзнава и оценява силното влияние и подкрепа на аналитичната синтактична структура*, която поддържа и тласка съвременния узус на новобългарския език – неговата книжовна и говорна практика. Ярък пример в подкрепа на това становище е решаването на проблема за членуването и членните форми. Мнозина изследователи на съвременния български език са се занимавали с този проблем и са проследявали как се установява съвременната норма за правопис и изговор на членните форми. Формите на определителния член са били предмет на много спорове меж-

ду възрожденските книжовници. Спори се дори за това дали членните форми имат място в създаващия се книжовен език или формите на който български диалект да се възприемат в книжовния език. Синтактичният процес на членуването обаче мощно и категорично поддържа структурния модел независимо от неговия формален израз: *Да живее народътъ* (надпис в Бельовата църква в Самоков, 1861 г.; *Народатъ ни тръбува да привари да изяви мнънието пред Выс-Правителство...* (Цариградски вестник, X, бр. 463)

Ще се спра само на най-категоричния пример. Изследванията показват, че няма автор или текст с последователна употреба както на членни форми, така и на граматическа правилност при употребата на падежните форми, такова е състоянието и в говорната практика, доколкото писмената употреба отразява говоримия език. В историята на новобългарския език синтактичните отношения се изразяват аналитично, но това не значи, че не се срещат падежни форми при имената, особено родително-винителни и дателни, въпреки че аналитизмът е вече утвърден. Това състояние е характерно за творчеството на възрожденските ни книжовници, като в работите си върху техния език изследователите дават мотивирани обяснения за съответните употреби или предпочитания на съзнателен избор. Въпреки че авторите са осъзнавали преобладаващата роля на говоримата реч в създаващия се книжовен език, схващанията им за съчетаване с традицията *спъват радикалната крачка за установяване на членните форми*. Възрожденските книжовници са знаели, че формите на определителния член идат от старите показателни местоимения, които се употребяват след съществителното име *-тъ, -та, -то, -те*, но *доста късно схващат значението на членуването и функцията на определителния член* – активно присъстващи и участващи в окончателно изменящата се аналитична структура на имената в българския език.

Разбира се, има и такива дейци, които категорично изразяват своето мнение за *всеобщо въвеждане и установяване на членуването*. Йордан Хаджиконстантинов Джинот изпраща от Браила в 1852 г. до „Цариградски вестник“ едно пламенно послание в подкрепа на говоримата разбираема реч, защото в писмената се срещат остарели и неразбираеми за съвременниците му текстове: *„Не можеме да си разумеваме що пишеме. Не можеме – току не щеме да разумеваме“*. Затова той апелира за единство в писмеността, за изработване на граматически правила, които да отговарят на съвременния говорим език: *„Аз все еднакво желим и мене, и мое българство и като четим в български книги, ми се нерват уши и образ от неправилни наши списания... В други български книги все е малоправилно. И ако да би ги спрегнале наши сочинения в художнословие, никаков падеж не би се нашло... Например: хайманата, краката, ръката, човеческия, единовернийят... Догде не се сложат вси, аз не се оставам от мое мнение“* (Хаджиконстантинов 1993: 55–57). Независимо от това, че в неговата писмена практика съществува типичното противоречие за непосле-

дователна употреба както на членове на падежната парадигматика, така и на членни форми, тази ярко подчертана и ясно формулирана декларативност, че в говоримата, разбираема реч синтактичните отношения се изразяват аналитично „*никаков падеж не би се нашло*“ показва колко авторът е наясно с аналитичния характер на българския език. Падежните форми в езика на възрожденската книжнина имат характер на граматически архаизми, на своеобразни езикови реликти.

Десетилетие по-късно Д. Войников *оформя разбирането за ролята на определителния член* в „Кратка българска граматика с упражнения“ (1864): „*членът е частица, която се употребява след имена нарицателни и след качествата им, за да ги покаже, че са познати и известни нам*“ (с. 37). Иван Момчилов в „Грамматика на новобългарския език“ (1868) изразява функционалността на категорията определеност: „*Когато искаме да изъвим, че един предмет е нам предпознат и вече известен и определен, тогази в края на думата, която означава предмета, употребяваме един от тези слогове: -а или -тъ, -та, -то, -те, които се наричат членове: Орача или Орачътъ преора нивата. Реката заля пясъка и бреговете. Детето изъело яйцата.*“ (с. 9). Н. Първанов е единственият възрожденски автор, който в „Извод из българската граматика“ (1870) категорично посочва, че *в българския език има противопоставяне на съществителните по членуване – нечленуване* (Лакова 1997/1998: 64). В последната четвърт на XIX в. книжовниците осмислят това продължително и спонтанно развитие на категорията определеност в българския език; осъзнават изкуствения характер на практиката с употреба на падежни форми или остатъци от тях и започват да установяват съвременната норма за членуване на имената. Найсетне се осъществява едно реално взаимодействие между езиковата практика при функционирането на имената в изречението и кодификационната дейност.

Синтактичната структура на новобългарския език е резултат от продължителния процес на вътрешноразвойната тенденция към аналитизъм с фиксирани отделни случаи още от старобългарския период, със значителен брой примери в паметниците на среднобългарския период и с осъществилата се промяна, намерила отклик в книжовната практика на дамаскинарите и възрожденските дейци. Този цялостен процес се наблюдава в паметниците на българската книжнина по цялата езикова територия, независимо от нейната диалектна диференциация. Процесът на формиране и установяване на новобългарския книжовния език през XIX в. обединява българската езикова територия и в решаваща степен се обуславя от синтактичната структура, в която вече се е осъществил радикалният преход на аналитизма. В синтактичното равнище по най-очевиден начин се показват настъпилите промени в другите равнища – фонологичното и морфологичното, тъй като в него се реализира смисълът на изреченото и на написаното. Синтактичната система на новобългарския книжовен език за разлика от парадигматичната следва особеностите на говоримия език. Синтактич-

ната структура се оказва решаващ фактор при формирането на новобългарския книжовен език и е свидетелство за неговото единство.

ЛИТЕРАТУРА

Балан 1956: *Теодоров-Балан, А.* Български записи. София, Наука и изкуство.

Георгиева 1996: *Георгиева, Е.* Мястото на Неофит Рилски в историята на новобългарския книжовен език. – БЕ, № 2

Жерев 1985: *Жерев, С.* Говорни особености в езика на българските книжовници от първата половина на XIX век. – ИИБЕ, XXVI.

История 1989: История на новобългарския книжовен език. София, Издателство на БАН.

Лакова 1997/1998: *Лакова, М.* Установяване на съвременните норми за правопис и изговор на членните форми. – БЕ, № 5

Станков 2003: *Станков, В.* За българския книжовен език през Възраждането – научни факти и псевдонаучни тези. Македонски научен институт, София.

Хаджиконстантинов 1993: *Хаджиконстантинов, И.-Джинот.* Българин съм. Велико Търново, Абагар.

✉ Доц. д-р Калина Викторова

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

kalinavik@abv.bg

✉ Assoc. Prof. Kalina Viktorova, PhD

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

kalinavik@abv.bg